

DECEMBER 2001

de Terebinth

VERENIGING VOOR FUNERAIRE CULTUUR

ARBEITSGEMEINSCHAFT FRIEDHOF UND DENKMAL

Op 14 en 15 september hield de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal in Potsdam haar jaarvergadering. In de praktijk kent deze Duitse vereniging voor funeraire cultuur een ander probleem. Terwijl de Terebinth vaak te maken heeft met ruiming van begraafplaatsen, heeft de AFD juist te maken met een ruimteoverschot. Er werden aan dit thema verschillende lezingen gewijd. Trends in Duitsland zijn anoniem ter aarde bestellen en cremieren. Het uitstrooien van as over een grasveldje en het plaatsen van urnen nemen niet veel ruimte in. Commercieel gezien is dat een probleem.

Om de twee jaar valt de vergadering van de AFD samen met de Bundesgartenschau. Deze Bundesgartenschau is te vergelijken met onze Floriade, alleen groots en commercieel opgezet. Tijdens elke Bundesgartenschau is ruimte gereserveerd voor begraafplaatsarchitectuur. De beste ontwerpen krijgen een prijs. Tijdens de jaarvergadering van de AFD kon men deze groene tentoonstelling bezoeken.

Laura Fokkema

EEN OPVALLENDE GRAFSTEEN IN BEETSTERZWAAG

De redactie kreeg van Beerend Wietisma materiaal toegestuurd dat betrekking heeft op een bijzonder grafteken in het Friese Beetsterzwaag. Het gaat om het graf van Mas Basoeki uit Nederlands-Indië, die in Utrecht medicijnen studeerde en daar in 1924 op 25-jarige leeftijd overleed. De familie Fournier, die hem tijdens zijn ziekte verzorgde, had in Beetsterzwaag een eigen graf. Zo kwam Basoeki na zijn dood in het verre Friesland terecht. De begrafenis was voor Beetsterzwaag een hele gebeurtenis en in de krant werd uitvoerig verslag gedaan van deze 'Mohammedaansche plechtigheid'.

Het symbool op het grafteken is samengesteld uit de cirkelvorm van de staartbijtende slang, waarbinnen een zespuntige ster met daarin het ankh-teken. Op het punt waar de slang zich in de staart bijt is het zonnewiel weergegeven, het teken dat later bekend zou worden als hakenkruis. De symbolen vormen het zegel van de theosofie. Deze beweging is in het laatste kwart van de 19de eeuw ontstaan en zoekt de waarheid achter de verschillende godsdiensten.

De theosofie wil uiteindelijk een universele broederschap van de mensheid vormen, ongeacht ras, geloof, geslacht, kaste of kleur.

Zo spreekt het graf van een gekleurde man die tussen de Friezen werd begraven, voor wie de symbolen leest, van een eenheid die verschillen te boven gaat.

Sytze de Boer

AANVULLING EXCURSIE-VERSLAG ZUID-LIMBURG

Tijdens de excursie in Zuid-Limburg van 16 juni jongstleden vroegen wij ons af hoe het kon, dat de kardinaal W. van Rossum in 1932, lang na het verbod op begraven in kerken, in de kerk van Wittem ter aarde is besteld. Een van onze leden, de heer L.J.M. Melchior, stuurde de redactie hierover een artikel door J. Konings uit Gerardus Klok van maart 2001 met het antwoord op onze vraag. Van Rossum was ooit rector van het capucijnerklooster in Wittem. Ook in de periode 1918 tot zijn dood in 1932, toen Van Rossum hoofd was van de afdeling Missiezaken in het Vaticaan, kwam hij af en toe in Wittem op bezoek. In 1932 was dat een noodgedwongen bezoek, omdat hij op de terugreis uit Denemarken ziek werd. Hij overleed in het ziekenhuis van Maastricht en werd bijgezet in de grafkelder van het klooster. Zeven jaar later werd een grafmonument in de Wittemse kerk onthuld. Het stoffelijk overschot van Van Rossum is in 1939 overgebracht van de grafkelder van het klooster naar een nieuw graf onder het monument. Burgemeester en wethouders van de gemeente Wittem hadden verloop gegeven, omdat deze plaats buiten de bebouwde kom ligt. En waarschijnlijk was dat ook net buiten de kerk.

E-mail: info@uitvaart.org
www.uitvaart.org
www.gedenkbok.nl
www.begraafplaats.org
www.crematorium.org

Stichting
Uitvaart op het Internet

... Je weet dat de dood bij het leven hoort. Maar dat betekent niet dat je er altijd op bent voorbereid. De dood is een in- en aan-grijpende gebeurtenis, waarbij rouwen en zakenmoeten-regelen helaas onvermijdelijk samenvallen. Op zo'n moment is het van belang dat er onafhankelijke informatie beschikbaar is met betrekking tot overlijden, uitvaartverzorging en dienstverlening...

De site van de Stichting Uitvaart op het Internet biedt die informatie.

Onze site biedt u als ondernemer, stichting of vereniging in de uitvaartbranche - in de breedste zin van het woord - de mogelijkheid tot adverteren en leden/donateurs werven.

Voor slechts 1.400,- per jaar (incl. e-mail adres) heeft u al advertentiemogelijkheid op de meest bezochte uitvaart-internetsite van Nederland...

P. Moreelsestraat 30
8932 HS Loeuwarden
T. (058) 21 39 707
F. (058) 2160 194

VAN DE VOORZITTER

Het heeft langere tijd in de pen gezeten, maar op zaterdagmiddag 10 november was het dan eindelijk zover: de eerste bijeenkomst van wat voortaan de Contactgroep Belangengroeperingen Begraafplaatsen (CBB) heet. Ook dit is een van de activiteiten die

zo heel duidelijk binnen de doelstellingen van de Terebinth passen. Dergelijke groepen, het zijn overigens veelal stichtingen, zijn immers bezig met het daadwerkelijke behoud en soms ook beheer van begraafplaatsen, en ze doen dit doorgaans vanuit een idealistische instelling: behoud van de begraafplaats als een waardevol stenen archief, als groene plek, als uiting van funeraire cultuur en in groter kader als een uiting van materiële cultuurgeschiedenis.

De vraag ging echter verder: men wil niet alleen facilitaire ondersteuning, maar plaatsing direct onder dan wel tussen de Terebinth. Dit is met enige discussie rond gekomen, met name omdat het bestuur het van belang acht dat een dergelijke contactgroep zelfsturend is, en men niet te zeer gaat leunen op initiatief vanuit onze vereniging.

De opkomst was niet al te groot, maar ook niet al te klein. Veel groepen waren aangeschreven, van één groep hebben we een afzegging gekregen, de rest liet niet van zich horen. Heeft men geen behoefte aan nader contact? Dat zou kunnen. Maar voor degenen die wel degelijk iets zien in uitwisseling van ervaringen, in het oplossen van problemen van praktische of theoretische aard, zal het van belang zijn aan de CBB deel te nemen. Het zou goed zijn indien ook de 'grote broers', de groepen die al lang naar eigen tevredenheid draaien, zich hiertoe zouden engageren. Men is nooit uitgeleerd, en bovendien is het een steun voor de kleinere groepen.

De belangengroepen die wel waren vertegenwoordigd, kwamen uit Almelo, Ambt Delden, Gouda, Hilversum, Naarden, Nijmegen en Voorburg. Opvallend was dat het, als ik goed geteld heb, in één geval om een beheersstichting ging, de andere deelnemers waren, als ik het zo mag zeggen, zowel belangengroepen als 'activistische' groepen.

Binnenkort kunnen alle ons bekende belangengroepen van begraafplaatsen korte enquêtes verwachten, en van daaruit worden verdere plannen en bijeenkomsten geformuleerd. Het blijkt dat een CBB in ieder geval levensvatbaar is.

Overigens is tijdens het staartje van de algemene ledenvergadering op de lustrumbijeenkomst onder meer goedgekeurd dat de zittingsduur van bestuursleden van drie naar vier jaar wordt uitgebreid, en, belangrijkste, dat de ondertitel van de Terebinth inderdaad wordt veranderd in 'Vereniging voor Funeraire Cultuur'.

Wim Meulenkamp

BEENDEREN IN BEWEGING

52

Wanneer iemand sterft, kan het lijk worden begraven, gecremeerd of ter beschikking worden gesteld voor wetenschappelijk onderzoek. De laatste mogelijkheid geldt ook na een archeologische opgraving. In de serie 'Een tweede leven' stelt Sytze de Boer aan de hand van een voorbeeld uit Zwolle de vraag, of archeologisch onderzoek wel rekening houdt met de wensen van overledenen, nabestaanden en nazaten.

VERENIGINGSNIEUWS

54

DIT GRAF BEWAERT ZIJN ASCH, HET VADERLAND ZIJN NAEM

58

De funeraire cultuur van Nederland heeft een eigen gezicht. Dit blijkt eens te meer bij een bezoek aan kerkhoven en begraafplaatsen in het buitenland. Puck Kooij laat aan de hand van de reis naar Vlaanderen zien, hoezeer de Vlaamse dodenakkers onder andere als gevolg van de Kerkhofkwestie, de Eerste Wereldoorlog en de taalstrijd van de onze verschillen. In het volgende nummer verschijnt het tweede deel

PUBLICATIES

60

EXCURSIES

62

AGENDA

64

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap en abonnement: Het lidmaatschap kost personen minimaal 17,50 euro, elke huisgenoot 7 euro en organisaties 57,50 euro per jaar. Bibliotheken kunnen zich op het tijdschrift abonneren voor 17,50 euro. Het geld kan worden overgemaakt op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten 2,50 euro per exemplaar plus verzendkosten.

Terebinthbureau: Henk van Laar, Molenweg 2, 3911 SH Rheden, Tel: 0317-816072,

Homepage: www.gedenkbboek.nl/terebinth

Kopij: Kopij wordt in Word 97 via e-mail of op floppy aangeleverd bij de redactie. Scherpe, contrastrijke foto's worden op papier aangeleverd.

De inleverdata voor 2002 zijn 24 januari, 25 april, 28 juni en 24 oktober. De verschijningsdata zijn 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Advertenties en inlegvellen: Redactie: 010-4212762

Redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam

E-mail: terebinth@box.nl

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredactie: Wim Cappers

Illustraties: Bert Pierik (voorp. knoflookpad langs Overijsselse Vecht, p. 53, 54), B. Wietsma (p. 50), Wim Cappers (p. 52), Puck Kooij (p. 58, 59, 62, 63), Henk Mandersloot (p. 64)

Overneming: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

ISSN: 1382-5259

de Terebinth, jaargang XV, aflevering 4, december 2001

BEENDEREN IN BEWEGING

Veel mensen geloven in een leven na de dood. Aangezien gedenktekens en begraafplaatsen eveneens komen en gaan, kan de vraag worden gesteld, of voor de laatste gedenkplaats ook een tweede leven is weggelegd.

Wordt met het grafrecht tevens het leven van een grafteken of urn verlengd? Misschien komt een gedenkteken met nieuwe personalia op een andere laatste rustplaats te staan. Of wordt het als bijzonder object gerestaureerd en krijgt het de status van monument. Zelfs een begraafplaats kan na een ruiming of een uitbreiding dan wel als monument een herstart maken. De serie 'Een tweede leven' handelt kortom over hergebruik als bijdrage aan de kwaliteit van onze funeraire cultuur. In de tweede bijdrage staan niet zozeer gedenktekens centraal, als wel de daaronder liggende menselijke resten. De vraag wordt gesteld, welke voorwaarden kunnen worden gesteld aan wetenschappelijk onderzoek naar skeletten.

Op het oudste, zogenaamde parkgedeelte van de gemeentelijke begraafplaats Kranenburg in Zwolle treft de bezoeker midden in een door graven omringd grasveldje aan de voet van een boom een liggende gedenksteen aan met daarop de tekst: 'Hier liggen de Zwollenaren begraven die tot 1987 een rustplaats hadden in de Broerenkerk. Oktober 1990'. Deze tekst zou de argeloze lezer aanleiding kunnen geven te denken dat de resten van alle in de Broerenkerk begraven Zwollenaren hier zijn herbegraven. De werkelijkheid is iets gecompliceerder.

In 1465 kreeg de orde van de dominicanen toestemming om vlak buiten Zwolle, ten noorden van de stadsmuur, een klooster te bouwen. Zoals toen gebruikelijk was, werd de kloosterkerk vervolgens ook gebruikt voor begravingen, evenals natuurlijk het erbij aangelegde kerkhof. In 1580, het jaar van de Beeldenstorm, moesten de broeders op last van het bestuur de stad verlaten. Daarna werd het kerkgebouw niet meer als zodanig gebruikt. Wel vond er af en toe nog een begraving plaats. Pas in 1640 werd de oorspronkelijke functie van het gebouw hersteld toen het na een restauratie in gebruik werd

genomen door de gereformeerden. Hoeveel mensen er in de loop der eeuwen begraven zijn, is niet te achterhalen. Pas vanaf 1701 werd het merendeel van de Zwolse begravingen door de koster van de Grote of St. Michaelskerk in een begraafboek geregistreerd. Gedurende de laatste periode waarin binnen de kerk is begraven, van december 1819 tot december 1828, is voor de Broerenkerk een begraafregister bijgehouden, waarin per graf alle teraardebestellingen zijn vermeld met bijzonderheden over de begravenen.

Rond 1800 kwam er geleidelijk een eind aan het begraven in de bebouwde kom. Na de inval van de Fransen in 1795 verboden de patriotten in Holland reeds het begraven in Aan dit verbod werd overigens slecht de hand gehouden. Na de inlijving bij het Franse keizerrijk in 1810 werd in ons land een Franse wet uit 1804 van kracht, zodat in plaatsen met meer dan duizend inwoners het begraven in en rond de kerk werd verboden. Na de verdrijving van de Fransen in 1813, stelde de latere koning Willem I het Franse decreet buiten werking. In 1827 werd bepaald, dat deze wet met ingang van 1829 weer van kracht was. Sindsdien wordt er dan ook niet meer in de Broerenkerk begraven.

Tegenwoordig is de Broerenkerk eigendom van de gemeente Zwolle, die het gebouw verhuurt voor culturele manifestaties. In 1988 is als laatste fase in de restauratie de zerkenvloer verwijderd om er vloerverwarming aan te leggen. Door het graafwerk zouden graven worden verstoord en skeletten beschadigd. Voorafgaande aan deze werkzaam-

Opgravingen in Broerenkerk

heden heeft daarom een team onder leiding van de stadsarcheoloog toestemming gekregen een opgraving uit te voeren om zoveel mogelijk gegevens vast te leggen. Omdat het begraafregister over de jaren 1819-1828 aanwezig was, kon men zich erop richten zoveel mogelijk identificeerbare skeletten te bergen.

Van alle 559 graven in de kerk zijn er 168 geheel of gedeeltelijk onderzocht. Veel van de in de Broerenkerk begraven Zwollenaren liggen er dus nog steeds, hoewel hun graf in veel gevallen ernstig verstoord zal zijn door werkzaamheden.

Uiteindelijk konden de gegevens uit het begraafregister worden gekoppeld aan 141 skeletten. Door leeftijd en geslacht van deze individuen volgens de gebruikelijke methodes te schatten en vervolgens te controle-

EEN TWEDE LEVEN

ren, kon worden vastgesteld dat de huidige wetenschappelijke methodes bruikbare resultaten opleveren. Daarna konden interessante gegevens worden verzameld over de toestand van het gebit en eventuele afwijkingen aan het skelet, gekoppeld aan gegevens over leeftijd en beroep. De Zwollenaren die in de Broerenkerk werden begraven, behoorden tot de middenstand. De rijken lieten zich vanwege de daarbij behorende status in de Grote Kerk begraven en de armen werden op de kerkhoven begraven, vaak voor rekening van het stadsbestuur.

Van 388 skeletten kon de identiteit niet worden vastgesteld. Vrijwel allemaal zijn deze personen begraven voordat het begraafregister werd bijgehouden.

Ook werd botmateriaal aangetroffen dat niet in anatomisch verband lag. Dit zijn vooral de resten die bij ruimingen naar het onderste deel van het graf werden verplaatst of in knekelputten werden verzameld. Geschat wordt dat het hierbij gaat om ongeveer 500 individuen.

De meeste stoffelijke resten uit de kerk zijn herbegraven in Zwolle en wel op Kranenburg. Als middenstanders hebben de overledenen overigens wel een plaats gekregen die in ieder geval tot 1978, toen op Kranenburg het klassensysteem werd afgeschaft, meer status had dan hun oorspronkelijke graf in de Broerenkerk. Dit deel viel toen in de categorie hoofdklasse, een status die zeker vergelijkbaar is met die van de graven in de Grote Kerk. Het herbegraven van de skeletten op Kranenburg geeft aan deze stoffelijke resten een tweede leven.

Ongeveer vijftig skeletten die konden worden geïdentificeerd, zijn echter overgebracht naar de huidige opleiding Europese en Mediterrane Archeologie van de Universiteit van Amsterdam.

Het was de bedoeling dat er vervolgonderzoek zou worden gedaan naar bijvoorbeeld de ziekten, die de botten hebben aangetast. Daarnaast zouden de botten dienst kunnen doen als lesmateriaal voor studenten. Met enige fantasie geeft ook het overbrengen van menselijke resten naar een universiteit ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek en onderwijs hieraan een tweede leven.

De universiteit is er echter niet in geslaagd om voor het vervolgonderzoek fondsen aan te boren. Hiermee wordt een belofte geschonden. Volgens de Zwolse stadsarcheoloog H. Clevis is de afspraak gemaakt dat het materiaal na afloop van het onderzoek en het onderwijs terugkomt naar Zwolle om daar eveneens te

worden herbegraven. De resten van deze ongeveer vijftig Zwollenaren wachten dus ergens in de hoofdstad in kartonnen dozen op hun uiteindelijke bestemming in Zwolle.

Er zijn verschillende redenen te bedenken om de stoffelijke resten snel een tweede leven op Kranenburg te gunnen. Het is de vraag of het beoogde vervolgonderzoek van de skeletten in Amsterdam er nog wel van komt. Als de kans erop zo klein blijft als het nu lijkt, zou het een goede zaak zijn als de skeletten op korte termijn terugkomen en worden herbegraven in Zwolse aarde. Hierin zijn ze immers ooit door hun naasten neergelegd met de bedoeling daar te rusten tot de jongste dag.

Deze Zwolse middenstanders zijn voorts met name bekend bij de onderzoekers. Het gaat niet om anoniem prehistorisch botmateriaal, maar om geïdentificeerde resten van mensen die in de 19de eeuw zijn overleden. Wie genealogisch onderzoek doet naar zijn Zwolse voorvaders zou kunnen stuiten op een hetovergrootvader die is begraven in de Broerenkerk. Ik betwijfel of deze onderzoeker antwoord zou krijgen op de vraag of de resten van zijn voorvader nog in de Broerenkerk liggen, of ze wellicht herbegraven zijn op Kranenburg of dat ze ergens in Amsterdam in een stellingkast staan. Als ik zelf die onderzoeker was, zou mij daarbij een onaangenaam gevoel bekruipen. Het is goed eens te discussiëren over de vraag, hoe wij omgaan met de resten van onze voorouders. Waar liggen wat dat betreft onze grenzen? Grafcrust is een groot goed en de verstoring van graven ten behoeve van archeologisch onderzoek mag geen vanzelfsprekendheid zijn.

Sytze de Boer

Monument op Kranenburg

VERENIGINGSNIEUWS

BESTUURSFUNCTIES

Voorzitter: Wim Meulenkamp, 030-2731947; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256, e-mail, ieverbeek@hetnet.nl; penningmeester: Martin van den Broeke, 070-3563943; public relations: Rolf Cap-tijn, 055-3602985

DERDE LUSTRUM EN INGELASTE LEDENVERGADERING

Op zaterdag 15 september vierde de Terebinth haar derde lustrum in Dalfsen. Eerst werd in de Nederlands-hervormde kerk het wandgraf van de familie Van Rechteren uit de 18de eeuw bekeken. Het is versierd met wapenschilden en doodshoofden.

Vervolgens verzamelde uit ongeveer veertig leden grote gezelschap zich in de kleine synagoge voor een interessante lezing over het project Kerken in het groen door J. de Milliano. Via lichtbeelden liet zij zien, hoe in Groningen kerkhoven worden opgeknapt.

Het gezelschap bezocht daarna de joodse begraafplaats, die zoals gebruikelijk buiten de bebouwde kom ligt. Hoewel een joodse begraaf-

plaats tijdens de sabbat gesloten dient te blijven, ging het hek voor ons toch even open.

Tijdens de ingelaste algemene ledenvergadering werd onder andere de ondertitel van de Terebinth veranderd in 'Vereniging voor Funeraire Cultuur'. In vergelijking met de vorige zinsnede ligt deze beter in de mond en sluit nauwer aan bij het hedendaagse werk van de vereniging.

Het gezelschap verplaatste zich hierna naar de gemeentelijke begraafplaats. Daar werd stilgestaan bij een gedenkteken, dat in 1993 is onthuld voor vier militairen, die in de jaren 1947-1949 in Nederlands-Indië het leven hebben gelaten. Het deed de oud-Indiëgangers, die over het monument vertelden, zichtbaar goed, dat zij voor hun overleden kameraden een monument hebben opgericht.

Voor de liefhebbers was er nog tijd om de dierenbegraafplaats "Vennenberg" te bekijken. Lopend langs de grafjes zie je, met hoeveel verdriet en liefde mensen hier sinds 1992 hun overleden hond, kat of cavia hebben begraven.

De dag werd afgesloten met een diner. Onder het genot van een

voortreffelijk warm en koud buffet praatte het gezelschap geanimeerd over de funeraire cultuur, die de Terebinth zo dierbaar is.

Wim Cappers

VAN DE BESTUURSTAFEL

Naar aanleiding van de viering van het derde lustrum heeft de penningmeester voorgesteld om in het vervolg voor een dergelijke bijeenkomst van de deelnemers een bijdrage te vragen, omdat de kosten anders niet meer verantwoord zijn. Bovendien heeft het bestuur dan een overzicht van het aantal belangstellenden.

Het platform Mariaplaats over materiële cultuur heeft kort geleden vergaderd. Hier had een geanimeerde discussie plaats over het door Leon Bok ingebrachte vraagstuk betreffende de zogenaamde foute monumenten. De bedoeling is hierover een studiedag te organiseren.

De Tuinenstichting heeft gevraagd om de naam en het adres van een bezienswaardige begraafplaats voor vermelding in de Tuinengids. Leon Bok zal hierover contact opnemen.

TEREBINTHBUREAU

Het bestuur kwam op 30 oktober voor het laatst samen met Rita Hulsmann, die het Terebinthbureau heeft overgedragen aan Henk van Laar. De nieuwe adresgegevens zijn te vinden in de colofon.

EXCURSIECOMMISSIE

Op 24 oktober is de excursiecommissie bijeenge-weest om het programma voor 2002 samen te stellen. Dit staat in de agenda afgedrukt. Een lezing door Puck Kooij met aansluitend een excursie op de Noorderbegraafplaats te Amsterdam op 23 februari 2002 worden bij de rubriek Excursies nader aangekondigd.

Henk en Marietje Mandersloot en Teun Oosterbroek hebben hun taak in de excursiecommissie neergelegd. Deze commissie bestaat nu uit Wim Vlaanderen en nieuwko-

Vergadering Dalfsen

VERENIGINGSNIEUWS

mer Anne Marie van der Wal. Ter versterking zoekt de excursiecommissie nog twee leden. Belangstellenden kunnen contact opnemen met Wim Vlaanderen, telefoon: 038-4544148.

OVERZICHT EXCURSIES

Frans Renssen heeft een overzicht gemaakt van alle excursies sinds de oprichting van de Terebinth in 1986. Ook geeft hij aan van welke excursies hij een programma dan wel een verslag heeft. Dit is een mooie aanvulling van het overzicht dat Puck Kooij een aantal jaren geleden heeft gemaakt. Geïnteresseerden kunnen het overzicht van Frans bestellen via het e-mailadres renssen@wanadoo.nl

EEN NIEUWE OMSLAG

De cover van de Terebinth is sinds 1995 hetzelfde gebleven. De verandering van de ondertitel in 'Vereniging voor Funeraire Cultuur' is voor de redactie mede aanleiding om na bijna zeven jaar het paars van de omslag in te ruilen voor appelgroen. Met deze frisse kleur krijgt de beplanting binnen de funeraire cultuur een accent. Verder is er meer ruimte voor de coverfoto. Het afdrucken van goede illustraties is voor een tijdschrift over materiële cultuur immers van wezenlijk belang.

BIJEENKOMST RECO'S

Op 3 november was er weer een bijeenkomst van de reco's. Dit keer kwamen ze met z'n twintigen samen op begraafplaats Groenesteeg in Leiden. In feite zijn de reco's een beetje stuurloos, want de opvolgers van Jeannette Goudsmit en Rindert Brouwer hebben zich nog niet gemeld. Namens het bestuur nam Leon Bok nu de honneurs waar.

In de aankondiging van de vergadering was sprake van een proefproject, een begraafplaats die sinds 1945 nog slechts in gebruik is voor mensen die een graf met een uitsluitend recht hebben. Omdat het een romantisch plekje betreft, is er opnieuw vraag ontstaan naar grafruimte. Er is echter ruimtegebrek, de gemeente stelt voor delen te ruimen en bovendien ruimte te creëren om efficiënter te kunnen werken.

Het bleek te gaan om de algemene begraafplaats aan de Parkweg in Voorburg. Bestuurslid Ineke Verbeek

lichtte aan de hand van foto's en plattegronden de problematiek toe. Daarna werden de aanwezigen in drie groepen verdeeld en bedachten in onderling overleg een advies aan de gemeente. Na anderhalf uur werden de adviezen besproken en van commentaar voorzien.

Belangrijker vind ik het in te gaan op het proces dat zich in de recoclub afspeelt. Binnen het recogezelschap bevinden zich personen met uiteenlopende kennis. Bovendien verschillen ze van mening over de vraag, hoe iets aangepakt moet of kan worden. Allen treden ze op namens Vereniging de Terebinth. Een bijeenkomst als deze is dan ook van groot belang om elkaar duidelijk te maken hoe dergelijke problemen aangepakt kunnen of dienen te worden. Daarnaast is het zinvol de gezamenlijke kennis van de reco's te vergroten: de een weet veel van steensoorten, de andere van planten, de derde van wetgeving en besluitvorming en de vierde van subsidiemogelijkheden. De afspraak werd gemaakt de recolijst aan te passen in de zin dat ieders specialisme er bij staat. Bovendien wordt tijdens de bijeenkomst in maart 2002 aandacht besteed aan het vergroten van de kennis op enkele specifieke terreinen.

Tevens werd de mogelijkheid van betaling voor adviezen besproken. Tenslotte leveren de reco's adviezen waar commerciële bureaus een hoog tarief voor rekenen en soms nog met minder deskundigheid. Over betaling komt een advies van het bestuur.

Al met al lijken de reco's die ik eerder het hart van de vereniging noemde, steeds verder te professionaliseren met alle gevolgen van dien: daar hoort het bijhouden van de deskundigheid, het kritisch kijken naar eigen adviezen, het inschakelen van andere deskundigen en een redelijke vergoeding allemaal bij.

Henk de Feijter

REGIONIEUWS

REGIO 11 Zuidwest-Overijssel

In Olst komt de werkgroep behoud oude begraafplaats (dorp) iedere vrijdag op de begraafplaats bijeen om werkzaamheden uit te voeren. De begraafplaats is van 1834 en kan alleen gebruikt worden door mensen met grafrechten. De werkgroep heeft inmiddels circa 60 ku-

bieke meter zand verwerkt. Door de jaren heen is er met het verwijderen van onkruid en het harken van blad veel zand verdwenen. De zerken zweefden en veel gedenktekens waren ondermijnd. Een van de hekwerken is na veel schuurwerk opnieuw geschilderd. Het betreft een uniek hekwerk uit 1874 met op de hoekpalen gesluisde urnen. De eigenaar van de begraafplaats, de gemeente Olst, verleent alle medewerking om de begraafplaats te behouden.

Op de begraafplaats is begraven jonkvrouw Maria Sara van Suchtelen van de Haare geboren op 2 augustus 1830 en overleden op 24 januari 1913. Zij was oud-hofdame van prinses Frederik der Nederlanden. Niemand wist wie zij was. Na informatie bij de Rijksvoorlichtingsdienst bleek dat het om Louise van Pruisen ging, echtgenote van prins Frederik. Het was in die tijd gebruikelijk dat bij het huwelijk van een prins de vrouw zijn naam kreeg.

REGIO 12 Twente

Op 21 september kreeg de algemene begraafplaats Almelo de nieuwe naam 't Groenedael, naar een jaren geleden gesloopt gebouw in dezelfde straat.

De Terebinth werd vertegenwoordigd door Wim Vlaanderen, Anne Marie van de Wal en Gerald Hinsenveld. Onze vereniging was door de gemeente Almelo uitgenodigd vanwege haar deskundige bijdrage aan de totstandkoming van een nieuwe blik op de prachtige en waardevolle begraafplaats.

Op 22 september hield de begraafplaats open dag. Ook hier was de Terebinth aanwezig met een stand, die bemenst werd door Teun Oosterbroek, Wim Vlaanderen, Ina en Gerald Hinsenveld. De belangstelling was, ondanks het slechte weer van tijd tot tijd, redelijk goed. Ook nu bleek hoe belangrijk het is dat onze vereniging een goede stand nodig heeft om nieuwe leden aan te trekken.

Verder waren op deze dag aanwezig Henk Kok van het Nederlands Uitvaartmuseum met enkele stukken uit de collectie, en ook de met behulp van de Terebinth opgerichte Stichting Belangenbehartiging Algemene begraafplaats Almelo kortweg genoemd BABA. Deze stichting verzorgde onder andere rondwandelingen waarvoor veel belangstelling

VERENIGINGSNIEUWS

was. De BABA heeft een subsidie gekregen van de gemeente en blijft zich inzetten voor het behoud van het monumentale karakter van de begraafplaats.

Het was een geslaagde dag en ik moet dan ook mijn complimenten maken aan de gemeente Almelo en vooral aan beheerder Tonny Homan die hierin veel werk heeft gestoken. Dit voorbeeld geeft aan hoe de Terebinth ook in de toekomst een aandeel kan hebben in het behouden van monumentale begraafplaatsen.

REGIO 13 Veluwe

Door de Stichting de Zendingskerk te Ermelo werd advies gevraagd over instandhouding van het Zendingskerkhof. Het kerkhof werd in 1870 opgericht door dominee Witteveen. Hij had zich afgescheiden van de Nederlands-hervormde kerk en een kerk opgericht namens een van de zendingsgenootschappen. Toen zijn echtgenote elders werd begraven, besloot hij achter de Zendingskerk een kerkhof aan te leggen. Vanuit zijn filosofie werden een aantal regels opgesteld, waar men zich tot nu toe zoveel mogelijk aan houdt; namelijk graven gericht naar het oosten, één persoon per graf, zeer eenvoudige grafstenen en er mag niet geruimd worden.

De oudste grafsteen dateert uit 1870. De gedenktekens zijn eenvoudig met uitzondering van één monument waar ook een hek omheen staat. Er zijn verschillende monumentale bomen. Het voorste deel is een klein bos. Dit heeft een begraafbestemming, maar is tot nu toe daarvoor niet gebruikt. Hier is ook een poort met daarop een stemmige tekst uit Hebreëen.

Het kerkhof ligt aan een drukke weg maar is zelf een oase van rust. Leden van de Terebinth hebben adviezen gegeven over de instandhouding van dit kerkhof en met name over de groenvoorziening en de grafstenen.

REGIO 20 IJmond

Op 25 mei 2002 is er in Beverwijk een open dag, waarvoor onder andere uitvaartverzorgers, steenhouwers, een bloemist, een notaris, de Landelijke Organisatie van Begraafplaatsen en crematorium Velsen zijn uitgenodigd. Ook de Terebinth krijgt een stand.

Een werkgroep van het Historisch Genootschap Kennemerland heeft

het oudste deel van de begraafplaats te Beverwijk geïnventariseerd. Van elk graf is een foto gemaakt. Deze worden in een boek gepubliceerd.

REGIO 36 Zuidoost-Noord-Brabant

Via de reclamespotjes voor Radio Bergeijk is dit dorp inmiddels aardig bekend. Deze radio heeft echter niets met Bergeijk te maken. Anders ligt dat voor de protestantse begraafplaats De Bucht in Bergeijk, maar deze is nauwelijks bekend.

Op verzoek van de beheerder hebben de regiocoördinatoren Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit een rapport gemaakt om het voortbestaan van deze begraafplaats te bepleiten, nu projectontwikkelaars naar deze locatie lonken.

Binnen een klein bestek kan men op dit begraafplaatsje van circa twintig are uit 1863 een wandeling maken door een deel van de geschiedenis van Bergeijk, de protestantse geschiedenis van Bergeijk en de protestantse begraafgeschiedenis van 1880 tot heden. Enkele punten uit het rapport zijn:

Er liggen diverse notabelen, vooral de notarisfamilie Van Galen is in dit opzicht van belang. Door middel van een fundatie ligt deze familie ook aan de oorsprong van weverij De Ploeg.

Huisarts P.A. Barentsen, weggepest door de elite vanwege zijn zorg voor het gewone volk, werd hier later op zijn verzoek begraven. Met stuivers en dubbeltjes werd voor hem een monument bij elkaar gespaard en opgericht: in baksteen is een grote stoel uitgebeeld, omdat de dokter 'een stoel in de hemel' verdient had.

Naar oud christelijk gebruik zijn de doden met hun voeten naar het oosten begraven, de plaats waar op de Jongste Dag Christus zal verschijnen om over de verrezenen zijn Laatste Oordeel uit te spreken.

Een ander opvallend aspect van deze protestantse begraafplaats is de aanpassing aan heersende, in dit geval katholieke gebruiken. Op een viertal graven is een kruis afgebeeld en een engelenkopje siert een kindergrafje. En op Allerzielen, 2 november, komt men zelfs een bloemetje brengen op een aantal graven. Op deze begraafplaats bevinden zich tenslotte vier volgroeide bomen, een eik en drie beuken, waarvan de beuk in de zuidoostelijke hoek de

kroon spant. Deze beuk stamt uit ongeveer 1860 en is daarmee waarschijnlijk de oudste boom in Bergeijk. Redenen genoeg om dit funeraire stukje historie-cultuur-natuur te behouden, de begraafplaats op de gemeentelijke monumentenlijst en de 'zetel van Barentsen' op de landelijke monumentenlijst te plaatsen. Inmiddels heeft de Bomenstichting, waar de regionale Terebinth goed mee samenwerkt, de oudste en grootste beuk geregistreerd als monumentaal.

REGIO 38 Midden-Limburg

Op 1 november hield Guus Rüsing in het Stadskantoor te Echt een inleiding over het inventariseren van begraafplaatsen. De gemeente Echt heeft namelijk het initiatief genomen om het kerkhof bij de St. Landricuskerk te laten inventariseren om vervolgens te komen tot de waardebeoordeling en instandhouding van deze bijzondere plek in het hart van Echt. In samenwerking met het Monumentenhuis Limburg zal een werkgroep onderzoek verrichten naar de geschiedenis van de begraafplaats en de begravingen, de werkgroep zal de grafmonumenten beschrijven en fotograferen, en ook de beplanting inventariseren.

UITREIKING BOEKJE ZWOLLE

Op 2 november was in het Stedelijk Museum te Zwolle de presentatie van het tweede deeltje uit de reeks Funeraire Cultuur, dat handelt over de Overijsselse hoofdstad. Eerst vertelde Wim Meulenkamp als voorzitter van de Terebinth de ongeveer veertig aanwezigen iets over het werk van onze vereniging. Daarna ging Sytze de Boer als auteur van het boekje kort in op de inhoud. Het doel van de reeks lichtte hij op deze dag van Allerzielen toe aan de hand van een persoonlijk verlies. Sytze had al interesse voor funeraire cultuur, toen op 14 april 1992 zijn jongste dochter Mirjam acht jaar oud op weg naar school verongelukte. Dankzij de kennis van de mogelijkheden hoefde hij en zijn gezin niet lang na te denken over de vormgeving van de uitvaart en het gedenkteken. De reeks wil eveneens belangstellenden niet alleen de ogen openen voor de waarde van onze funeraire cultuur, maar hun ook de gelegenheid geven zich los van droevige omstandigheden eens te oriënteren op de

VERENIGINGSNIEUWS

keuzes. Zo draagt de reeks tevens bij aan de kwaliteit van de funeraire cultuur in de toekomst. Vervolgens werd het boekje over Zwolle uitgereikt aan de wethouder van cultuur drs. J.C.G.M. Berends.

Wim Cappers

LEDENSERVICE REEKS FUNERAIERE CULTUUR

Zojuist is, dankzij financiële steun van onder meer de provincie Zuid-Holland en het Prins Bernard Cultuurfonds, het derde deel verschenen over de funeraire cultuur van Nederland. Dit boekje behandelt de regio Alblasserwaard & Vijfheerenlanden. De reeks bestaat uit handzame boekjes, royaal geïllustreerd en opgezet in de vorm van routes die per fiets of auto, en in de steden per openbaar vervoer, afgelegd kunnen worden. Met een deeltje in de hand wandelt de lezer langs interessante kerkhoven, kapellen, begraafplaatsen, crematoria, hekwerken, grafmonumenten en treurbomen uit het verleden. Via voorbeelden van hedendaagse graftekens en urnen biedt de reeks tegelijk een handreiking voor een betere zorg voor onze funeraire cultuur in de toekomst.

Behalve aan Amsterdam besteedt de reeks aandacht aan alle provinciale hoofdsteden en een regio in elke provincie. Na delen over Den Haag, Zwolle en Alblasserwaard en Vijfheerenlanden zullen in 2002 behalve een inleidend deeltje boekjes verschijnen over Amsterdam, Utrecht en Arnhem. De hele reeks zal minimaal 25 delen omvatten.

Nooit eerder is de funeraire cultuur van Nederland zo uitgebreid beschreven en toegankelijk gemaakt. Nooit eerder is de Nederlandse funeraire cultuur zo integraal benaderd door deze in relatie te brengen met de omgeving, de cultuurhistorie en de kunsthistorie en door lijnen te trekken naar de toekomst.

Is het eerste doel van de reeks een bijdrage te leveren aan de verspreiding van kennis over onze funeraire cultuur, het tweede doel is inzicht te geven op de mogelijke keuzes bij begraven en cremëren. Elke uitgave gaat in op zowel historische als actuele ontwikkelingen. De serie geeft belangstellenden daarmee een handreiking om, los van droevige omstandigheden, tijdig na te denken over de vormgeving van hun eigen

uitvaart. Zo wordt een weloverwogen funeraire cultuur in de toekomst bevorderd.

Terebinthleden kunnen met korting intekenen op de reeks of een aantal delen daarvan. De winkelprijs is 9,25 euro per deel. U betaalt 7,95 euro per deel inclusief verzendkosten als u onderstaande bon invult, kopieert en faxt naar 010-4212762.

Kruist u alstublieft uw voorkeur aan:

o Ik schrijf in voor 24 delen en betaal in totaal 191 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijgt u gratis

o Ik schrijf in voor 12 delen en betaal in totaal 95,50 euro inclusief verzendkosten. Het inleidende deel krijgt u gratis

Opsturen kan ook: Vereniging de Terebinth, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam.

Formaat: 22x15,7 cm

Omvang: 64 pagina's

Uitvoering: full-color omslag, zwart-wit binnenwerk

Illustraties: ongeveer 1 per pagina

o Ik schrijf in voor de eerste 3 delen, Den Haag, Zwolle en Alblasserwaard & Vijfheerenlanden en betaal in totaal 24 euro inclusief verzendkosten

Naam:

Adres:

Postcode:

Plaats:

Telefoon:

Datum:

Handtekening:

DIT GRAF BEWAERT ZIJN ASCH, HET VADERLAND ZIJN NAEM

Met veertig leden van de Terebinth togen wij in juli voor een zevendaagse reis naar Vlaanderen om in funeraire stilte orden kunst, cultuur en natuur op te snuiven.

We zijn net over de grens of onze reisleader, Arthur Polspoel, geeft ons tal van bijzonderheden over de Belgische geschiedenis. En dat terwijl de reisgids die wij tevoren ontvangen hadden, al zo uitvoerig is. Nog diezelfde dag doen wij de Westhoek aan om een rondgang te maken langs de belangrijkste oorlogsbegraafplaatsen. Terwijl Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog neutraal bleef, heeft hier de strijd tussen Belgen en Britten enerzijds en Duitsers anderzijds hevig gewoed. Vele begraafplaatsen en monumenten getuigen ervan. Zo lopen wij in leper onder de Menenpoort door en bekijken vol ontzag de vele in de muren gebeitelde namen. Je huivert als je bedenkt dat het hier gaat om tienduizenden vermisten! Aan de hekwerken hangen kransen met felrode poppies ofwel kunstklaprozen voorzien van vaak ontroerende briefjes. Van de 1,1 miljoen Britten, die aan

het westfront sneuvelden, vielen er hier alleen al 200.000.

We rijden door naar Tyne Cot Cemetery in Passendale, de grootste Britse militaire begraafplaats in Europa. Voor ons uit liggen onafzienbare rijen gelijkvormige witte stenen, 11.856 in getal en op de monumentale muren achteraan zijn de namen van nog eens 35.000 vermisten vermeld. Ik sta tussen een groep Britse bezoekers en vang flarden op van een herdenkingsrede. De stilte is beklemmend als de Last Post geblazen wordt. Op de stenen lees ik opschriften als 'At rest in a heros grave' en 'A soldier of the great war'. Op veel stenen staat slechts 'Known unto God'.

Het Belgisch Militair Kerkhof Houthulst herbergt 1855 gesneuvelden. De stenen zijn versierd met zwart-geel-rode emblemen. Zij liggen in de beschutting van prachtige bruine beuken tegen een donkere bosrand. Het geheel biedt een sinistere aanblik.

Op het Duits Militair Kerkhof Vladslo rusten 25.638 gesneuvelden. De begraafplaats heeft een indrukwekkende entree. Door een poort heeft men zicht op een groot grasveld, met op gelijke afstanden arduinen platen met daarop de namen van steeds twintig gesneuvelden. Aan het eind staat het indringende monu-

ment 'Treurend ouderpaar' van Käthe Kollwitz. De sculpturen verbeelden rouw voor alle doden en zijn een aanklacht tegen het oorlogsgeweld. Kollwitz vond dat de eigenlijke verliezers van de oorlog altijd de ouders zijn en met name de moeders. Op een van de stenen in het gras staat dan ook de naam van haar omgekomen zoon Peter gegrift. In Gent staan de Westerbegraafplaats en het Campo Santo, ofwel heilig veld, van St. Amandsberg op het programma. De indrukwekkende poort van de Wester geeft toegang tot een fraai begraafpark met veel bijzondere bomen. We worden rondgeleid door An Hirnolstein. De onstaansgeschiedenis van deze begraafplaats is nauw verweven met het Campo Santo. Hieraan ligt de zogenaamde Kerkhofkwastie ten grondslag. In tegenstelling tot Nederland was België lange tijd vrijwel geheel katholiek. Aangezien het ook hier ingevoerde Franse decreet van 1804 voorzag in de opdeling van begraafplaatsen overeenkomstig de aanwezige geloofsgemeenschappen, waren de Belgische begraafplaatsen vrijwel uitsluitend katholiek. In de loop van de 19de eeuw kregen de liberalen meer macht. Zij ijverden voor de scheiding van kerk en staat en daarmee voor algemene begraafplaatsen. Daarom bepaalde de Gentse

gemeenteraad in 1859 dat het katholieke Campo Santo opgesplitst zou worden in delen voor katholieken, protestanten, joden en liberalen. De katholieke geestelijkheid verzette zich hevig. In 1873 liet de gemeente de niet gedeelde en niet gewijde Westerbegraafplaats inrichten. Hier lieten zich aanvankelijk alleen andersdenkenden begraven. De bisschop van Gent dreigde immers met hel en verdorpenis als katholieken het waagden om zich na hun overlijden hier ter aarde te laten bestellen. Pas in 1878 werd elk religieus onderscheid op de kerkhoven in de praktijk opgeheven. Het duurde nog tot 1919 voor de Gentse bisschop de banvloek ophief.

Helaas is het ons verboden op de Wester te fotograferen, dit vanwege onverlaten die van grafmonumenten foto's maken en aldus op bestelling monumenten aan handelaren leveren. Ik ont-

Excursiegangers op het Campo Santo in Gent

trek mij discreet aan dit verbod. We wandelen langs slingerpaden onder treurbomen door en verwonderen ons steeds weer over de meest fraaie beelden van vooral bevallige maar bedroefde jonge vrouwen. Dichteres Virginie Loveling en schrijver Cyriel Buysse liggen verscholen onder overhangende takken naast elkaar onder onopvallende grafstenen. Op de steen van Loveling staat te lezen 'Eeuwigdurende grondafstand', maar eeuwigdurend is sinds 1971 bij wet teruggebracht tot vijftig jaar. Er staan de prachtigste beeldhouwwerken, zoals 'Moeder Vlaanderen'.

Het Campo Santo is van een geheel andere allure: een miniatuurstad tegen een heuvel, wel omschreven als de 'merkwaardigste begraafplaats van Vlaanderen'. We worden rondgeleid door Sabine de Grootte. Een eeuwige rustplaats van luttele vierkante meters was hier duurder dan een rijtjeswoning. Dit vormde een belangrijke bron van inkomsten voor de katholieke kerk. Het eerste graf was in 1847 bestemd voor Maria de Hemptine. Zij was de dochter van een rijke Gentse katoenfabrikant en stierf 28 jaar oud aan de pest, die zij had opgelopen bij het verzorgen van zieken. We zien de laatste rustplaats van de letterkundige Jan Frans Willems. Tekenend voor de emancipatie van de Vlamingen ten opzichte van de Walen is zijn vertaling van het Burgerlijk Wetboek uit het Frans in het Nederlands. Op zijn pompeuze graf staat te lezen: 'Dit graf bewaert zijn asch, het vaderland zijn naam.' Hier ligt ook Rosalie, de eveneens dichtende zus van Virginie Loveling, maar dan wel in gewijde aarde. Ook 188 Napoleonisten, Gentse oud-militairen die streken onder Napoleon en die niet op het slagveld waren gesneuveld, verkozen een laatste rustplaats op het Campo Santo. In 1849 werd een herdenkingszuil opgericht, waarin telkens de naam van een overleden wapenbroeder werd gebeiteld. Het verhaal gaat dat een overledene zich elke dag de krant liet bezorgen teneinde er zeker van te zijn dat hij dagelijks bezoek kreeg.

In Brugge bezoeken wij Assebroek, waar Karin van Hecke onze gids is. De in 1810 geopende begraafplaats is meerdere keren uitgebreid en is met zijn twaalf hectare uitgegroeid tot een romantische tuin. De schoonheid van twee eeuwen grafkunst, waarin vele stijlen vertegenwoordigd zijn, harmonieert prachtig met de verscheidenheid aan bomen.

De zilverlinde geurt bedwelmend en je hoort alleen het gonzen van de bijen. De sinds 1971 vervallen verklaarde alijdurende grafconcessie had tot gevolg dat men oude, verwaarloosde graven, waarvan familie vaak niet meer te achterhalen was, mocht ruimen. Nu worden graven met waardevolle gedenktekens opnieuw verkocht, waardoor men zich verzekerd weet van het onderhoud voor vijftig jaar. Bijzondere graftekens worden bijgezet in het eigen museum.

Het voert te ver de vele bemoste graven, grafhuisjes, kapelletjes en hun bewoners te beschrijven. Maar aan Guido Gezelle, de grote Vlaamse dichter, taaltovenaar, zoals de Vlamingen hem noemen, kunnen wij niet voorbijgaan. Ik schrik van het grote, bijna protserige grafmonument voor de dichter met zijn fijnzinnige bloemrijke dichtkunst en wiens laatste woorden waren: 'k hoorde zo geern de vogeltjes schuifelen.' Bij het verlaten van de begraafplaats maak ik een praatje met een tuinman. Hij spreekt de taal van Gezelle en vertrouwt mij toe dat hem al rakelend, ofwel harkend, ook wel eens dichtregels invallen.

Voordat wij Brugge verlaten, ontdekken we op een kerkmuur een zogenaamde rouwplakbrief. Dit is een van de weinige plaatsen in België waar deze wijze van aankondigen van een overlijden nog gebruikelijk is.

De bus brengt ons naar Brussel. Mijn hart begint sneller te kloppen als in de verte een muur voor mij opdoemt. Daarachter ligt de begraafplaats Evere. Gezien het oppervlak van 38 hectare verplaatst het personeel zich hier per fiets. Er rijdt zelfs een tram over de begraafplaats. Deze vervoert niet alleen bezoekers, maar ook overledenen in een speciaal ingerichte tram-lijkoets.

De eerste teraarbeestelling vond plaats in 1877. Er is een dodenhuis, speciaal

voor hen die in afwachting waren van de plaatsing van een monument op hun graf. In een speciaal perk worden de 325 mensen herdacht die in 1967 omkwamen bij de brand in het warenhuis Innovation. Naast alle pracht en praal is er ook een veld met eenvoudige monumenten voor de duur van vijf jaar.

Ook deze gids wil ons alles vertellen over deze begraafplaats en de vele opmerkelijke personages die hij herbergt. We wandelen langs het graf van Annette Bellot, die al op 7-jarige leeftijd het slachtoffer was een crime passionnel. Dat het graf getooid is met een naakte dame was velen tot ergernis. We passeren het graf van de Franse schilder Jacques-Louis David. Hij leeft bij velen voort als de maker van 'De dood van Marat', de Franse revolutionair, die in 1792 in bad werd omgebracht. Op Père Lachaise is een graf, waarin zijn hart is bijgezet. Op Evere zijn vele gazons die zeer geschikt lijken voor het geven van concerten, maar dat is in België niet gebruikelijk.

Puck Kooij

Devoot te Laken

PUBLICATIES

Vermaat, A.-M., *Lieverd, ik mis je zo; zichtbaar verdriet levert meer troost op* (Pijnacker, Uitgeverij J. van den Broek, 2001, ISBN 90-8062-861-1, 134 blz., F33,05).

Anne-Marie Vermaat verleent nazorg aan de cliënten van diverse uitvaart-ondernemingen. Deze praktijk heeft haar niet alleen een rijk scala aan voorbeelden geboden, over hoe mensen met rouw omgaan, maar ook inzicht in het waarom van deze gedragingen. Met haar boek *Lieverd, ik mis je zo* houdt ze de rouwende een spiegel voor. De voorbeelden van zogenaamde foute reacties van de omgeving zijn als een les voor de rouwenden, maar ook voor een ieder die met rouwenden te maken heeft. De voorbeelden van ontkenning en vluchtgedrag zijn vaak schrijnend, maar evenzeer leerzaam en meeslepend. Uit de grote verscheidenheid aan reacties op rouw kunnen we opmaken dat het onze samenleving ontbreekt aan vaste kaders en tradities. Het is lang niet iedereen gegund om zich uit deze situatie te redden en tevreden over zichzelf te zijn. Zowel de direct betrokkenen als hun omgeving voelen zich vaak tekortschieten. Vermaat doet geen poging om oude waarden in ere te herstellen, maar biedt wel instrumenten om de realiteit van vandaag tegemoet te treden.

Het belangrijkste en meest tastbare van deze instrumenten is ongetwijfeld de rouwspeld, die bij het boek wordt geleverd. Deze metalen speld is rond, maar er is als het ware een wigje uit weggehakt, waardoor er de V van verlies zichtbaar wordt, en de cirkel niet compleet is. Doordat één van de hoeken is omgekruld, lijkt het alsof de leemte weer opgevuld kan worden. De speld is ontworpen door Wijnand Boer. Verrassend, zoals hij erin is geslaagd een speld te maken waaraan te zien is dat het geen sieraad is, en evenmin een symbool voor een club, firma of politieke partij. Het is een speld zonder status of concrete verwijzing, die zowel door vrouwen als mannen gedragen kan worden. Je kunt er van alles in zien: het is een speld die vragen oproept. En dat is nou juist de bedoeling. Vermaat en Boer willen hiermee verdriet bespreekbaar maken. De rouwspeld heeft dezelfde functie die vroeger de zwarte rouwband had. Je kunt mensen hiermee laten weten dat je in de rouw bent. Ook degene die de speld nooit eerder

gezien heeft kan vragen: 'Go, wat is dat voor speld?' De persoon die haar draagt kan dan zeggen dat het een rouwspeld is en vertellen naar aanleiding waarvan hij of zij deze draagt.

Het is nu natuurlijk de vraag of de rouwspeld zal inburgeren zoals dat destijds bij de zwarte rouwband het geval was. Zowel voor de rouwende als voor zijn omgeving biedt het een alibi om over een pijnlijke ervaring te praten, of wellicht om er woordenloos rekening mee te houden dat iemand een kwetsbare periode doormaakt. In sommige gevallen zal er moed voor nodig zijn om hem te dragen, maar juist dan zullen drager en omgeving er baat bij hebben. De ondertitel van het boek luidt niet voor niets: *zichtbaar verdriet levert meer troost op*. Promotie, marktwerking en allerlei andere sociale processen zullen uitwijzen of de rouwspeld gemeengoed wordt en een functie zal vervullen voor rouwenden en hun omgeving.

Anne-Marie Vermaat heeft een goed boek geschreven, en je krijgt er een mooie speld bij. Maar je kunt het ook anders zien: Wijnand Boer heeft een mooie speld ontworpen, en Anne-Marie Vermaat levert er een toelichting bij, een goede gebruiksaanwijzing. Boek en rouwspeld horen bij elkaar, en worden, vooralsnog, niet afzonderlijk verkocht.

Rien Schouten

Groningen, C.L. van, *De Tombe van Nellesteyn*. Publicatie van de Historische Vereniging Leersum I (Leersum: Uitgeverij ICS Nederland, 1997, ISBN 90-73854-16-4, 48 blz., F24,00 inclusief verzendkosten).

In 1793 kocht C.J. van Nellesteyn, onder andere hoogheemraad van het waterschap Woerden en burgemeester van Utrecht, de buitenplaats Broekhuizen bij Leersum. Hij gaf opdracht tot de bouw van een landhuis en liet een landschapspark aanleggen, waar in 1818 de tombe verrees. J.D. Zocher jr. had als architect inspiratie opgedaan tijdens een studie in Parijs. Het bouwwerk bestaat uit een grafkelder gelegen tussen de heuvels en daarop een neoclassicistische toren versierd met gevleugelde zandlopers op de hoeken. Het licht gekleurde pleisterwerk moest afsteken tegen donkere aanplant. De functie van het bouwwerk

was vierledig. Het deed dienst als mausoleum, memento mori, melancholiek tuinsieraad en uitkijktoren.

De functie van begraafplaats werd versterkt, toen de gemeente Darthuisen 1828 een algemene begraafplaats aanlegde. Van Nellesteyn stelde hiervoor bij de tombe grond ter beschikking. Tegelijk kreeg de tombe een woonfunctie. Niet alleen verrees voor 1847 bij de tombe een aanbouw in de vorm van een woning. Maar ook werd de toren zelf bewoonbaar gemaakt.

In 1906 vermaakte de laatste Van Nellesteyn de tombe en de begraafplaats aan de gemeente Leersum. De begraafplaats werd om gezondheidsredenen direct gesloten. Volgens de overeenkomst werd de tombe na het bijzetten van zijn stoffelijk overschot en dat van zijn schoonzus in 1917 gesloten.

Nadat de aanbouw in 1952 is gesloopt is de tombe na twee restauraties in 1997 in volle glorie herrezen.

Het uitvoerig geïllustreerde boekje is op verzoek van de Historische Vereniging Leersum geschreven door C.L. van Groningen. Als kunsthistorica met bouwkunst als specialisme heeft zij de bouwgeschiedenis goed gedocumenteerd uit de doeken gedaan. Zij is echter minder goed thuis in de funeraire geschiedenis. Zij legt geen verband tussen het verzet tegen het begraven binnen de bebouwde kom en de tombe als voorbeeld van een vroege buitenbegraafplaats. Ook gaat zij voorbij aan het verband tussen de herinvoering van het Franse decreet uit 1804 en de aanleg van een algemene begraafplaats bij de tombe. Gezien vanuit dit hygiënische perspectief is de woonfunctie van de tombe interessant. Terwijl een opzichterswoning bij een begraafplaats normaal was, kan een woning op een graf bijzonder worden genoemd. Dit vergezicht had de lezer niet mogen worden onthouden.

Wim Cappers

Historisch Voorburg, VI, (2000-1) 3-26 (Dit themanummer over de funeraire cultuur in Voorburg is te bestellen bij de Historische Vereniging Voorburg, Oosteinde 30, 2271 EH Voorburg, telefoon: 070-3861302).

Dat ook de kleinere oude begraafplaatsen het beschermen meer dan waard zijn, blijkt uit het artikel over

PUBLICATIES

de algemene begraafplaats aan de Parkweg te Voorburg. Het is geschreven door Ineke Verbeek, secretaris van Vereniging de Terebinth. Zij zet zich al jarenlang in voor het behoud van deze dodenakker. De uit 1875 daterende begraafplaats ontleent zijn waarde aan het feit dat hij een goed beeld geeft van een 19de eeuwse dorpsbegraving met de bijbehorende vormgeving, details en symboliek. Ook het poortgebouw met zijvleugels en de doodgraverswoning stammen uit die periode. De meeste graftekens zijn sober uitgevoerd, een enkele is monumentaler. Dat laatste geldt voor het grafmonument in neorenaissancestijl van dominee Frederik van Voorthuysen, die in 1881 overleed. Twee van de aan de Parkweg begraven personen zijn landelijk bekend geworden: A. Winkler Prins door de gelijknamige encyclopedie en Aart van der Leeuw door zijn boeken. Op het graf van Van der Leeuw ligt een steen waarvoor zijn weduwe vijf gulden moest betalen. Het themanummer bevat verder

lezenswaardige artikelen over ongeregelde heden in Voorburg naar aanleiding van de onthoofding van raadspensionaris Johan van Oldenbarnevelt in 1619 en het priestergraf van St. Martinus uit 1827.

Rita Hulsman

Wie belangstelling heeft voor de in het Duits gestelde lezing tijdens de jaarvergadering van de Arbeitsgemeinschaft Friedhof und Denkmal, kan contact opnemen met Laura Fokkema via het e-mailadres laura@uitengeland.nl. De website van de AFD is www.friedhof-und-denkmal.de.

Brants, C. en Brants, K. **Velden van weleer. Reisgids naar de Eerste Wereldoorlog** (Amsterdam en Antwerpen: Nijgh & Van Ditmar en Dedalus, 6e dr., 2001, ISBN 90-388-0318-4, 407 blz., F54,98).

Buist, G. en Vlaanderen, W., ed. **Langs dodenakkers in het Overijs-**

sels Vechtdal (s.l.: Stichting Kunst & Cultuur Overijssel, 2000, 32 blz., F5,00). Het gidsje is te bestellen bij de VVV Ommen, telefoon: 0529-451638.

Clevis, H. en Constandse-Westermann, T. ed. **De doden vertellen. Opgraving in de Broerenkerk te Zwolle 1987-88** (Kampen: Stichting Archeologie IJssel/Vechtstreek, s.a., ISBN 90-72883-04-7, 141 blz.). Sytze de Boer heeft voor zijn artikel **Beenderen in beweging** van deze publicatie gebruik gemaakt.

Hulsman, R. **"Groningen"**. de Terebinth, XV (2001-2) 20-21. Dit artikel gaat nader in op het project Kerken in het groen in de provincie Groningen.

Polspoel, A. **Funeraire reis Vlaanderen** (Tilburg: Uitgave in eigen beheer, telefoon: 0161-240344, 2001, 150 blz., F40,00 inclusief verzendkosten).

YARDEN

Uitvaartverzekering & -verzorging

**Aangeboden:
aandacht, respect,
deskundigheid.**

Yarden verzorgt op persoonlijke wijze uitvaarten. Uw wensen of die van uw nabestaanden staan daarbij altijd centraal. Wilt u meer weten over de mogelijkheden? Belt u dan tijdens kantooruren eenvoudig het volgende telefoonnummer:

Gratis informatienummer

0800 - 1292

Overlijdensmelding

0800 - 8192

Meppel
Gasgracht 10
telefoon 052 223 5555

Diemen
Arend Krijtstraat 1
telefoon 020 - 398 6986

Op kerkhofpad in het Overijssels Vechtdal

Op 9 juni werd een excursie langs de Vecht georganiseerd. Aan de hand van het boekje *Langs Dodenakkers in het Overijssels Vechtdal* werd op kerkhofpad gegaan. Met vijftig personen, waaronder een tiental Terebinthers, werd op zaterdag 9 juni de tocht aanvaard.

Organisatie en rondleiding zijn in handen van Girbe Buist namens de Stichting Kunst & Cultuur Overijssel en Wim Vlaanderen namens de Terebinth. Als eerste begraafplaats staat Bergklooster te Zwolle op het programma. De begraafplaats wordt beheerd door een vereniging, waarvan de leden afkomstig moeten zijn uit de vijf omringende buurtschappen. Beheerder Bert Pierik voert het gezelschap over de begraafplaats. Haar geschiedenis gaat terug tot 1399, het jaar waarin het Agnietenklooster werd ingewijd en de eerste doden op deze plek zijn begraven. Hier woonde Thomas van Kempen en schreef er zijn boek *De navolging van Christus*, waarmee hij wereldvermaard werd. Het klooster werd tijdens de protestantse Reformatie in 1581 afgebroken.

Uit die tijd is nog de grafsteen van Jan Mulert overgebleven. Op de begraafplaats, omringd door loofbomen, treffen we voornamelijk stèles aan. Er zijn enkele grafkelders, waarvan er een ter gelegenheid van ons bezoek is geopend. Op de steen van dit graf ontcijferen we de volgende indringende tekst: 'Zie ons gezonken in 't graf!/ Red ons Verlosser der Menschen!/ Polsslag en adem staan stil/ Donker is alles in 't rond/ Heiland omlaag in 't stof!/ Heiland omhoog in den Hemel/ Rijk ons meedoogend Uw hand/ Breng ons vereenigd bij God.' Over het algemeen is soberheid troef. In het museum-schuurtje op de begraafplaats worden bijzondere vondsten, zoals bouwfragmenten van het klooster, bewaard en op verzoek getoond.

We hebben het weer mee en we genieten van het fraaie, vriendelijke Overijsselse landschap. Steeds weer duikt de Vecht op die zich door de rustieke streek slingert. Een dichter in het gezelschap onderhoudt ons met het reciteren van, hoe kan het ook anders, doodsgedichten.

Langs de weg naar Haerst ligt, verschole in het groen, het graf van de

Twee gietijzeren monumenten op RK begraafplaats te Vilsteren (Dalfsen)

negerslaaf. Aan weerszijden van het graf staat een steen met verweerde, nauwelijks leesbare teksten, de een in het Latijn en de ander in het Arabisch. De vertaling daarvan luidt: 'De heer heeft aan zijn trouwste dienstknecht dit graf gewijd, omdat hij hem dankbaar is en altijd aan hem denkt.' En: 'Lepejou, die ook Apolloon wordt genoemd, is geboren op het eiland Celebes en is gestorven op 23 juli 1828.' Dit eenzame graf in het bos spreekt tot de verbeelding. Hoe kwam het daar? Vanwaar dat eerbetoon? Het blijft gissen.

In Vilsteren bezoeken wij de rooms-katholieke kerk en met het kerkhof. Deze dodenakker is omringd door huizen en ligt midden in het dorp. Het ademt een intieme, romantische sfeer. De vele kruisen en Christusfiguren springen onmiddellijk in het oog, evenals de familiegrafkelder van Cremers, half verscholen onder een prachtige treurbeuk. Opvallend zijn twee naast elkaar gelegen smeedijzeren graven van de familie Helmich, waarop veel symboliek te zien is, zoals neerwaarts gerichte flambouwen als teken van het gedoofde leven en een doodshoofd met gekruiste beenderen als verwijzing naar het laatste dat van ons rest. In de 19de eeuw, aldus de brochure, werd gietijzer vaak gebruikt als vervanger voor het veel duurdere hardsteen, dat uit het buitenland moest worden geïmporteerd. Een rij

met voorname priestergraven, alle voorzien van kelk met hostie, ontbreekt niet.

Gesterkt door een uitstekende lunch te Ommen in restaurant Paping, inderdaad familie van elfstedentochtwinnaar Reinier, zetten wij onze tocht voort en bezoeken de begraafplaats van de voormalige bedelaarskolonie de Ommerschans. De begraafplaats werd in 1821 in gebruik genomen. Vooraan bevinden zich de laatste rustplaatsen van overleden gestichtsbeambten. Hoewel er in dit bosgebied nog weinig is dat daaraan herinnert, liggen verderop bijna 5500 mensen begraven. Op het bord bij de ingang staat te lezen dat hier de overleden kolonisten en hun kinderen van het gesticht liggen, bedelaars en zwervers, die hier verplicht woonden en werkten. Deze kolonisten, die van 1821 tot 1890 tijdens hun gedwongen verblijf in de door de Maatschappij van Weldadigheid opgerichte bedelaarskolonie overleden, werden hier tegen de regels van de wet in een massagraf begraven.

Er resteren nog enkele grafstenen, zoals die van rijksapotheker L.B. de Bruin, die de aardige woorden meekreeg, gebeiteld op zijn steen: 'Rust zacht lieve Doode.' Zijn familie zal ongetwijfeld troost geput hebben uit de toegevoegde tekst 'De Hoope des Wederziens Lenigt Onze Smarten.' Onder een grote grafsteen rusten fabrieksbaas Petrus Moll en familie 'In

EXCURSIES

Het Jodenbergje in Hardenberg

verwachting der blijde verrijzenis ten jongste dage.' In de beschutting van hoge bomen en bloeiende rododendrons staan zo'n vijftig wit-houten kruisjes, geplaatst als symbool voor de graven van al die mannen, vrouwen en kinderen, die hier stierven.

In Hardenberg bezoeken wij het Jodenbergje. Deze oude joodse begraafplaats, die in 1761 in gebruik werd genomen, ligt aan de Vecht midden in de weilanden op een kunstmatig verhoogde heuvel. Als de Vecht buiten haar oevers trad moesten begravenissen per boot plaats vinden. Er staan enkele zeer fraaie stenen met Hebreeuwse teksten. Het is een idyllische plek. Het geraas van de snelweg is hier niet te horen, alleen het ruisen van de wind in de bomen op het bergje. Het 'jeuden-bargje' werd in 1910 gesloten toen een nieuwe begraafplaats in gebruik werd genomen.

De geschiedenis van de algemene begraafplaats Kerkhof Nijenstede in Hardenberg gaat terug tot het jaar 700, toen de kapel van Nijenstede werd gesticht door Pippijn, hofmeier van het Frankische rijk. Achter het toegangshek ligt een lommerrijk laantje. Hier bevindt zich het oudste deel van de begraafplaats. De 409 overgebleven zerken zijn bijna allemaal gericht op het oosten. Zo zijn de begravenen in afwachting van de komst van Christus. De oudste steen dateert van 1656. Zandsteen trot-

seert de eeuwen aangezien deze zich volzuigt met water en tenslotte bikkelhard wordt, zo vertelt Wim Vlaanderen. Hij laat zien hoe je verweerde tekst weer leesbaar maakt door er met een bosje gras overheen te wrijven. Er liggen hier verschillende burgemeesters en andere notabelen. Op meerdere grafstenen zijn interessante ornamenten aangebracht. Treffend is de volgende tekst: 'Rust uit dan nu van al uw sloven/ Zorgzaam als gij zijt geweest/ Jubelt voor den troon hier boven/ Viert met den verlostten feest.'

In het verstilde dorpje Heemse, meer een vlek, bezoeken we de eeuwen-oude kerk en het bijbehorende kerkhof. De enorme eik op dit kerkhof trekt alle aandacht. Met zijn wortels heeft hij een zerk omhooggeduwd en in stukken uiteen laten vallen. Bovendien is een verroest ijzeren hekwerk al decennia lang onverbreekelijk met hem verbonden. En dan te bedenken dat het hier om een grafmonument gaat. Toen dominee Wineke in 1836 stierf wilde hij geen steen op zijn graf, maar een boom, die niet zijn eigen glorie maar die van Zijn Schepper zou verkondigen. Het familiegraf van de baronnen Van Ittersum, voorzien van het familie-wapen en omgeven door een hekwerk, ademt nog enige grandeur. De laatste woorden van een overledene, zo staat op een grafsteen aangegeven, wil ik u niet onthouden:

'Hoog om hoog het hart naar boven/
Hier beneden is het niet./ 'T ware
leven, lieven loven/ Is maar daar
men Jezus ziet./ Wat men hoor of
zie op aard/ Is ons kostlijk hart niet
waard/ Wil men leven, lieven loven/
hoog om hoog het hart naar boven.'
Met deze stichtelijke woorden in
gedachten verlaten wij de begraaf-
plaats, waarmee een einde kwam
aan deze interessante excursie.
Zonder meer kan worden terugge-
zien op een genoeglijk funerair uit-
stapje. Onderschreven kan worden
dat bovengemelde brochure ons
langs fraaie en interessante plaatsen
voert. Kerkhoven zijn niet alleen
macaber, maar ook stil en mooi, al
blijft natuurlijk waar wat eens een
doodgraver zei: 'Zolang de dood
bestaat is men zijn leven niet zeker.'

Puck Kooij

Amsterdam

In 2002 start het excursieprogramma met een met lichtbeelden ondersteunde lezing door Puck Kooij onder de titel 'Gedenken in proza en poëzie'.

Programma:

Datum: 23 februari 2002

Plaats: de aula van de Noorderbe-
graafplaats, Buikslotermeerdijk 83,
Amsterdam

Tijd: 10.30 ontvangst in aula be-
graafplaats

11.00-12.30 lezing Puck Kooij

12.30-13.30 lunch geboden door de
Noorderbegraafplaats

13.30-16.00 rondleiding door gast-
heer Karel de Beurs over de Noorder-
begraafplaats

16.00 einde excursie

Aanmelden: in verband met de lunch
tijdig opgeven bij Ineke Verbeek,
telefoon: 070-3861256

Funeraire reis Noord-Frank- rijk

De funeraire reis naar Noord-Frank-
rijk van 27 april tot en met 3 mei
2002 is al volgeboekt. Men kan zich
op de wachtlijst laten plaatsen, maar
beter kan men een optie nemen op
de herhaling van deze reis van 26
april tot en met 2 mei 2003. Infor-
matie en aanmelding: Rindert Brou-
wer en Jeannette Goudsmit, tele-
foon en fax: 040-2121791.

AGENDA

Tot 16 december 2001:

Tentoonstelling 'Salto Mortale'.
Plaats: Museum für Sepulkralkultur,
Weinbergstrasse 25-27, Kassel.
Tijd: di-do 10-17

23 februari 2002:

Lezing 'Gedenken in proza en poëzie'
door Puck Kooij met aansluitend
excursie op de Noorderbegraafplaats
te Amsterdam

Tot en met 3 maart:

**Tentoonstelling 'Armenië. Verborgene
rijkdom uit de bergen' met unieke
grafvondsten uit Armenië.** Plaats:
Rijksmuseum van Oudheden, Rapen-
burg 28, Leiden.

Tijd: di-vr 10-17 uur en za-zo 12-17.
Voor bezoek aan de expositie geldt
een toeslag van F2,50. Er is voor
F12,50 een magazine verkrijgbaar
met informatie over de grafvondsten

11 april:

Studiedag over funeraire cultuur
door de Koninklijke Nederlandse
Oudheidkundige Bond in samenwer-
king met Vereniging de Terebinth,
de Rijksdienst voor de Monumenten-
zorg en de Landelijke Organisatie
van begraafplaatsen

13 april:

Excursie Nijmegen

27 april-3 mei 2002:

Funeraire reis Noord-Frankrijk met
bezoeken aan Arras, Amiens, Parijs,
Reims, Verdun en Marville. Informa-
tie en aanmelding: Rindert Brouwer,
telefoon en fax: 040-2121791

15 juni:

Excursie Groningen

14 september:

Excursie Utrecht

12 oktober:

Excursie Rheden en Rozendaal

November:

Op een nader bekend te maken
datum wordt in samenwerking met
de Stichting Vakopleiding Uitvaart-
verzorging een excursie georgani-
seerd naar kistenfabriek Unigra te
Katwijk

26 april tot en met 2 mei 2003:

**Herhaling funeraire reis naar Noord-
Frankrijk**

Tot 9 juni 2003:

**Tentoonstelling 'Kontraste. Grabzei-
chen, die sich absetzen' over de
culturele betekenis van begraafplaat-
sen met een breed spectrum van
hedendaagse oplossingen op het
gebied van het gedenkteken.**

Plaats: Hauptfriedhof te Freiburg.

Bij de expositie hoort een catalogus
die verkrijgbaar is bij de Arbeitsge-
meinschaft Friedhof und Denkmal,
Weinbergstrasse 25-27, D-34117
Kassel, telefoon: 0049561918930,
e-mail: afd.kassel@t-online.de

